

1972. – С. 14–15.

77. Tyvodar M. P. Problemy etnografii' Zakarpattja v pracjah radjans'kyh doslidnykiv / M. P. Tyvodar // Zakarpattja: mynule i suchasne. Zbirnyk / [Vidp. red. M. V. Trojan, rec. V. I. Hudanych]. – Uzhgorod : UzhDU, 1986 – S. 210–217.

78. Fedaka P. Do istoriografii' etnografichnogo vyvchennja narodnogo budivnytva Zakarpattja / P. Fedaka // Materialy do ukraïns'koi' etnologii'. Zbirnyk naukovykh prac'. – K., 2008. – Vyp. 7 (10). – S. 124–133.

79. Shestakov Ju. Etnografichni doslidzhennja Bukovyny 60–h – pochatku 90–h r. HH st. / Ju. Shestakov, U. Pyrog // Pytannja starodavn'oi' ta seredn'ovichnoi' istorii', arheologii' j etnologii': Zbirnyk naukovykh prac' / Chernivec'kyj nacional'nyj universytet im. Ju. Fed'kovycha, kafedra etnologii', antychnoi' ta seredn'ovichnoi' istorii' ChNU. – Chernivci : Prut, 2003. – T. 1 (15). – S. 213–221.

80. Shestakov Ju. G. K. Kozholjanko – doslidnyk etnografii' Bukovyny / Ju. Shestakov, U. Pyrog // Bukovyns'kyj istoryko–etnogr. visnyk. – 2003. – Vyp. 5. – S. 166–170.

81. Jakymovych B. Syn karpats'kogo kraju / B. Jakymovych // Dzvin. – 1994. – № 5. – S. 158–159.

Гуменюк Т. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права, Ивано–Франковский университет права им. Короля Данила Галицкого (Украина, Ивано–Франковск), gumenjuk-tetjana@rambler.ru

Этнографические исследования ученых западных областей УССР (вторая половина 1940–х – конец 1980–х гг. XX века): современные историографические оценки

Проанализированы современные украинские исследования исторических аспектов развития, положения этнографической науки во второй половине XX века. Определено состояние историографической разработки темы, основные направления исследований этнической истории, культуры, быта, народного искусства украинского народа. Автор осветила теоретические принципы современных трудов из истории украинской этнографии и указала на перспективные направления последующего изучения этнографических исследований ученых западных областей УССР, научных достижений украинских этнографов отмеченного периода.

Ключевые слова: советский период, украинская этнографическая наука, этнографические исследования, историография, традиционно бытовая культура.

Humeniuk T. I., Ph.D. in History, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of "King Danylo Halytskyi University of Law of Ivano–Frankivsk" (Ukraine, Ivano–Frankivsk), gumenjuk-tetjana@rambler.ru

Ethnographic research of scientists from western regions of the USSR (late 1940s – late 1980s of the twentieth century): modern historiographical assessment

The current status, completeness and reliability of the study of Ukrainian ethnographic science in the second half of the twentieth century are clarified, insufficiently researched issues are revealed, the systematic basis of specific historical works are covered. The state of historiographical development of the topic, the main research areas of ethnic history, culture, life and folk art of the Ukrainian people are defined, the theoretical foundations of modern works on Ukrainian history and ethnography are covered, the promising areas for further study of ethnographic research scientists from western regions of the USSR, and the scientific advances of Ukrainian ethnographers of the mentioned period are specified. The object of modern Ukrainian ethnology requires significant simplification, and correction of false concepts, versions, notions, traditionally submitted phenomena and events. The development, causes of gaps and achievements of Ukrainian ethnographic science in the second half of the twentieth century are studied by modern scholars such as Kyrchiv R., Franko O., Pavliuk S., Hlushko M., Hilevych I., Pankiv M., Makarchuk S., Arsenych P. Historiographical analysis showed that since 1991 the coverage of Ukrainian ethnographic science of the second half of the twentieth century had entered a new stage. National scientists made a significant contribution to the study of the situation of Ukrainian ethnography of western regions of the USSR. Generally a holistic vision of the functioning of ethnographic science in the contemporary socio-political situation is created. However, a number of issues remain scantily explored, namely, critical reflection and the provision of specialized topics in historical periods, structured analysis of the scientific heritage of Ukrainian ethnographers of the second half of 1940s – the end of the 1980s of the twentieth century.

Keywords: Soviet period, Ukrainian ethnographic science, ethnographic studies, historiography, traditional everyday culture.

* * *

УДК 94(477.7):281.93"18"

Дианова Н. М.

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), dzess2009@rambler.ru

Ставлення Російської православної церкви до проблеми поширення штундизму на півдні України у другій половині XIX ст.

Мета поданої публікації полягає у дослідженні позиції Російської православної церкви відносно поширення штундизму в південноукраїнських єпархіях. У процесі роботи застосовано загальнонаукові та спеціальні методики. Під час пошукової роботи в архівних і бібліотечних установах та аналізу виявлених джерел використано методи евристичний та аналізу й синтезу. За допомогою дескриптивного, ретроспективного, логічного та історико–системного методів вдалося дослідити основні напрями та методи місіонерської роботи духовенства.

З'ясовано, що православна церква вважала штундизм найбільшою загрозою для своїх панівних позицій. Досліджено основні напрями боротьби зі штундизмом: підвищення морально–освітнього рівня духовенства, посилення проповідницької і місіонерської роботи, заснування православних братств. Розглянуто основні методи місіонерської роботи, до яких належали: переконання, пропаганда, проведення морально–релігійних читань та бесід.

Зазначено, що місіонерська діяльність не принесла очікуваних наслідків й чисельність штундистів суттєво не зменшилась. Причини полягали у розчаруванні частини селян у православ'ї та зміні духовних пріоритетів.

Ключові слова: православна церква, штундизм, духовенство, освіта, місіонерство.

Геополітичні процеси у Північному Причорномор'ї, які розпочалися наприкінці XVIII ст., зумовили новий етап в його політичному, економічному та культурному розвитку. Заселення регіону, в якому брали участь іноземні колоністи, мало низку особливостей, які проявилися у виникненні різних етнічних общин і релігійних конфесій. Значного поширення набув протестантизм, носіями якого стали європейські, здебільшого німецькі переселенці: меноніти, лютерани, реформати, баптисти, штундисти та інші. Особливою популярністю серед півної частини українського населення користувався штундизм, який приваблював своєю простотою й демократичністю і давав надію на позитивні зміни в земному житті. Штундизм швидко розповсюджувався на півдні України за рахунок залучення православних та представників інших сект і становив серйозну загрозу для панівних позицій Російської православної церкви. Це спричинило активізацію місіонерської роботи православного духовенства, яка мала прогностичні впливи різноманітних віровчень, в тому числі й штундизму, і зберегти домінуючі позиції офіційної церкви.

Зазначена тема не знайшла належного висвітлення в історіографії. У дореволюційний період місіонерська робота православного духовенства здебільшого розглядалася істориками церкви в контексті дослідження його життєдіяльності. Зокрема, у 1891 р., у зв'язку із смертю архієпископа Никанора (Бровковича), був виданий збірник спогадів його сучасників, які засвідчили його вагомий внесок у розвиток Херсонської єпархії. Серед авторів були відомі церковні та громадські діячі: єпископ Єлисаветградський Мемнон (Вишневський), ректор Одеської духовної семінарії протоієрей Мартирій Чечена, професор богослов'я Новоросійського університету протоієрей Василь Войтковський, професор І. У. Палімпсестов та ін. [11]. Діяльність архієпископа Никанора (Бровковича) на чолі Одеської кафедри побі-

чно згадував священник Ф. Милянський, який відзначив вагомість його просвітницької діяльності [6, с. LXXXVI, XG, XGI].

Історія Російської православної церкви другої половини XIX ст. стала предметом дослідження деяких сучасних істориків і церковнослужителів. Діяльність Таврійського архієпископа Гурія (Карпова), у тому числі й місіонерська, певною мірою розкрита у праці протодіякона В. Марущака [5].

Науковий інтерес становить колективна монографія “Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII–XX століття”, яка у 1999 р. вийшла в Запоріжжі [7]. Її автори: А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та інші приділили основну увагу стосункам, які склалися у регіоні між православною церквою та іншими конфесіями. Цінними є додатки, де опубліковано документи із зазначеної теми, більшість із яких представлена архівними матеріалами. Проте досить дискусійною є версія, яку висунула Т. Грушова (Жижкова), про позитивний вплив протестантизму на “національну самовизначеність” українського населення [7, с. 135].

Джерельною базою наукової розвідки є опубліковані й архівні матеріали. Важливе місце серед них посідають твори Никанора (Бровковича), які дають змогу з'ясувати особливості підходів духовенства до місіонерської роботи [8; 9; 10]. Погляди викладача богослов'я Одеської духовної семінарії протоієрея Іоанна Стрельбицького на проблему поширення штундизму знайшли своє відображення у “Статьях и заметках”, виданих автором у 1910 р. [13]. Відсутність належної наукової розробки зазначеної теми зумовлює її актуальність.

Мета поданої публікації полягає у дослідженні позиції Російської православної церкви відносно поширення штундизму в південноукраїнських єпархіях. Для цього ставляться наступні наукові завдання: розглянути ставлення православних архієпископів до штундизму, проаналізувати основні методи та результати місіонерської діяльності православного духовенства.

Штундизм, як нове релігійне вчення, спочатку досить позитивно сприймався у суспільстві. Представники інтелігенції вбачали в ньому зорю нового життя – чи не єдиний світлий промінь в темній народній масі, початком кращого майбутнього, запоруку процвітання суспільства та держави. Про нього з захопленням писали в світській пресі, всіляко вихваляючи та ідеалізуючи. Навіть серед православного духовенства спочатку не було єдності в питанні боротьби зі штундизмом. Деякі церковнослужителі вважали за необхідне розпочати негайну боротьбу з цим злом, а деякі дотримувались думки, що проблема вирішиться сама по собі. Пройшло немало часу перш ніж штундизм був вивчений у середовищі православного духовенства і розпочаті пошуки боротьби з ним. Причому, в Російській імперії ця течія мала право на вільне існування, заборонялась лише пропаганда її віровчення серед населення.

Коли штундизм міцно пустив коріння на півдні України, стало очевидно, що очікування інтелігенції виявилися марними. Більш того, відбулася руйнація сімейного укладу, поділ суспільства, особливо сільського, на два ворожі табори: прихильників і противників штундизму. Штундисти ніколи не приховували своєї

ненависті до православ'я, відкрито висміювали його, принижували священнослужителів, намагалися знищити любов до церкви, самодержавства і батьківщини [13, с. 3–11].

Місіонерська діяльність займала важливе місце в діяльності архієпископа Никанора (Бровковича), який вважав, що розповсюдження штундизму є особливою небезпекою для православної церкви і загрозою для державності Росії. Цю проблему він неодноразово розглядав у своїх бесідах і повчаннях. Основну причину, яка спонукала певну частину населення єпархії прийняти штундизм, він вбачав у неучтві та недостатньому знанні православної віри.

Важливими документами для аналізу церковно-релігійного життя єпархії є повідомлення архієпископів про огляд окремих церков і монастирів, надіслані до Херсонської духовної консисторії. Вони дають підставу стверджувати, що наприкінці XIX ст. за зовнішнім благополуччям, пишнотою храмів і богослужінь все більш яскраво вимальовувались серйозні проблеми, які мали місце в єпархії. Про це писав у своєму звіті 1884 р. архієпископ Херсонський і Одеський Никанор (Бровкович), який відвідав деякі церкви Одеського, Ананьєвського, Єлисаветградського та Херсонського повітів. Відзначаючи загальне позитивне враження відносно проведення богослужінь та управління церквою, він звертав увагу на низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке зовсім не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини дорослого населення. Лише учні парафіяльного училища, в якому навчалося 20 хлопчиків і 3 дівчинки (на 2 000 жителів) змогли порадувати знаннями Євангелія. Така ситуація, що склалася в багатьох населених пунктах Херсонської губернії, сприяла успішному поширенню штундизму, основою якого, за словами одного із представників цієї течії, була “безграмотність православної людини, її низька моральність, пияцтво, відсутність стабільних позицій в сімейному та громадському житті” [10, с. 29].

Никанор (Бровкович) писав, що “декілька наших малоросів, навчившись у німецьких менонітів, почитавши з ними трохи Євангеліє і дізнавшись те, чого вони не знали, подумали, що саме тепер вони попали в світ Євангелія, а до цього часу перебували у темряві диявола, як і все православне духовенство, яке є його слугами. Ці декілька десятків неграмотних простаків, скерованих іноземцями, вирішили відкинути все православ'я, яке проповідував Ісус Христос і апостоли, і замість апостольської церкви влаштувати свою віру на основі принципів, відповідно до яких кожен рятується як може і створює собі віру, яку хто хоче”.

Архієпископ стверджував, що “штунда знайшла тисячі послідовників, які дивляться на православних як на синів диявола. Вони вважать своє вчення світом, а тому почали навчатися грамоті, читають і обговорюють Євангеліє та проповідують. На відміну від євреїв, татар, мусульман, лише наші люди можуть народитися і вмерти в своїй вірі не вивчивши і не знаючи її. Гірко і соромно це усвідомлювати. Народна темнота до цього часу сприяла цьому. Тепер взяли за навчання, але в школах не доходять навіть до Нового Завіту. Навчаються лише 20 дітей на 2 000 душ парафіян. Один напівграмотний

на 100 неграмотних! Народ не знає віри, а тому потрібно протиставити штунді загальнонародний спів у церкві та навчання при церковних школах” [8, с. 260, 264, 265]. Православні, які перейшли до секти штундистів, відrekliся від своєї віри, роду, звичаїв і одягу, перейнявши все у німців. В їхніх домівках висять портрети німецького імператора Вільгельма I та принца Баттенбергського, а вже нижче – портрет російського царя. Це свідчить про відсутність міцних моральних правил, громадянської позиції і патріотизму, що є прихованою загрозою для інтересів держави [9, с. 556]. Тож штундизм менш за все сприяв процесу національного самоусвідомлення малоосвіченого українського селянства.

Дійовим методом боротьби зі штундизмом архієпископ вважав активізацію просвітницької діяльності серед населення, до чого закликав православне духовенство.

Протоієрей І. Х. Стрельбицький наголошував на важливості обрядів для православної церкви, які відкидають сектанти–раціоналісти (молокани, штундисти та інші), проповідуючи духовність релігії. Проте людина не лише духовна, але й тілесна, а тому будь–який прояв духовного життя відзивається в її тілі посмішкою, сльозами тощо. Обрядовість має більше значення для людей малоосвічених, які відрізняються сердечною вірою, необхідною для прийняття людиною високих і непізнаних істин християнської віри. Основна частина сучасного освіченого суспільства – мало віруюча і досить критично відноситься до предметів віри і церковним обрядам. Причину такого маловір’я протоієрей вбачав у досить поверховій освіті, особливо релігійній [13, с. 11–14].

Під час огляду деяких повітів, що входили до Херсонської єпархії (1884 р.) Никанор (Бровкович) побував у головному центрі штундизму – у селах Располь та Основа, які знаходились на відстані чотирьох верст один від одного, мали спільну парафіяльну церкву у Располі, за своїм виглядом подібну до німецької кірхи. Настоятелем церкви був протоієрей – один із кращих у краї знавців штундистського вчення, посланий з місіонерською місією. Архієпископ характеризував його як людину розумну, стриману, високо моральну, достойну у всіх відношеннях, яку любили і поважали у парафії. Проте церква всередині мала досить бідний вигляд. Там зібралися і православні, і штундисти. Діти штундистів справили на Никанора краще враження, ніж православних. Вони трималися впевненіше, посміхалися і краще відповідали на його питання. Церковне училище знаходилось у с. Основа, куди мав їздити законовчитель. Поспілкувавшись зі штундистами у зазначених селах, Никанор прийшов до невтішного висновку, що штундизм базується на неуттві православного населення, його низькій моралі та культурі. Тому важливим методом боротьби з ним Владика вважав просвітницьку роботу духовенства, яка полягала у зміцненні свідомості православних парафіян, проведенні з ними бесід про догмати православ’я, істинність православної церкви, хибність сектантських вчень та інше [10, с. 26–36]. На прикладі відвіданих повітів архієпископ переконався, що переважна більшість священиків зовсім не піклується про просвітництво своїх парафіян. Проповіді вони здебільшого читають, але “яке вони можуть мати значення для народу, який не має належного поняття про Ісуса Христа і навіть образ його не розпізнає на іконах”. Звичайно йшлося лише про певну частину православних

парафіян. Никанор звертав увагу, що в цілому населення справило на нього добре враження: воно більш розвинуте, гнучкіше і делікатніше від російського, з яким він зустрічався в Уфі. Тутешній народ більш знайомий з європейською культурою, більш вимогливо відноситься до священиків [10, с. 16, 26].

Запорукою успішної боротьби за збереження православної пастви була необхідність у підвищенні освіченого та морального рівня духовенства. Далеко не в усіх парафіях священнослужителі користувались авторитетом і повагою серед населення. 12 березня 1884 р. архієпископ Никанор (Бровкович) писав обер–прокурору Св. Синоду К. П. Победоносцеву, що в єпархії назріває незадоволення місцевого населення духовенством, а це, у свою чергу, широко відкриває ворота для проникнення штундизму. З метою протистояння цьому вченню, яке швидко розповсюджувалось у напрямі Херсона, він висловив прохання призначити Херсонським вікарієм Іоанна Заркевича, якого високо цінував і розраховував на його плідну діяльність [4, арк. 1–2].

Проте зазначена проблема зберігала актуальність впродовж усього XIX ст., але так і не була вирішена. Херсонський і Одеський архієпископ Іустин (Охотін) відзначав низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини населення та поширенню штундизму, який базувався на безграмотності православних, низькій моральності та відсутності стабільних позицій в громадському житті [3, с. 106].

Великого розмаху сектантство набуло на землях Кримського півострова. Утворення там окремої Таврійсько–Сімферопольської єпархії не вирішило проблеми. Проте духовенство, на чолі з єпархіальним керівництвом, значно активізувало боротьбу за зміцнення позицій православної церкви. Одним із талановитих проповідників і місіонером за покликанням був єпископ Гурій (Карпов). Під час майже двадцятирічного перебування в Пекінській духовній місії (1840–1850; 1856–1865 рр.) він набув значного досвіду місіонерської роботи, проповідуючи християнство серед язичників. З метою успішної діяльності утвореної ним християнської общини в Китаї, він переклав китайською низку церковно–релігійних книг, в тому числі й Святе Письмо. Гурій користувався великим авторитетом серед місцевого населення і повагою китайського імператора, який подарував духовній місії збірник буддійських трактатів [5, с. 7, 11].

Очолівши Таврійську кафедру єпископ Гурій розпочав активну протисектантську роботу. У місця компактного проживання сектантів і розкольників він призначав найбільш освічених священиків, які мали відповідний досвід місіонерської роботи, пильно слідував за їх діяльністю і надавав необхідну допомогу. Під час об’їзду єпархії Владика особисто познайомився з лідером таврійських молокан донського толку Захаровим. Довгі бесіди і листування з ним дали можливість Гурію більше дізнатися про цю течію і опублікувати працю, в якій спростував погляди молокан та помилковість їх вчення.

Для боротьби з сектантством єпископ ініціював відкриття кафедри по вивченню розколу при духовній семінарії, викладач якої отримував плату за свою роботу з власних коштів Гурія.

Для укріплення позицій православ'я та посилення його впливу на духовне життя населення на півдні України були засновані православні церковні братства та товариства. У 1885 р. в Одесі відкрито Одеський Єпархіальний Комітет Православного Місіонерського Товариства, який очолив архієпископ Никанор (Бровкович). Воно стало філією Московського Товариства, яке діяло з 1869 р. під патронатом імператриці. Його головна мета полягала в сприянні православним місіям у справі навернення іновірців, що проживали в межах імперії, до православної церкви. Згідно зі Статутом, Одеський Комітет, як і інші єпархіальні Комітети Товариства, мав збирати членські внески і пожертви, піклуватися про матеріальні потреби місіонерів та їх закладів, надавати їм всебічну допомогу в роботі, надсилати до Ради Товариства щорічний звіт і відомості про надзвичайні події в Місії [2, арк. 1, 3, 7, 8].

Важлива роль у справі просвітництва і місіонерської діяльності відводилась церковним братствам, які виникли в багатьох єпархіях Російської імперії, в тому числі й південноукраїнських. На чолі з єпархіальними архієреями у другій половині XIX ст. були засновані православні церковні братства в Сімферополі, Одесі, Херсоні, Миколаєві та Катеринославі, які мали стати центрами місіонерської роботи духовенства. Вона полягала в бесідах із іновірцями і сектантами, захисті православних парафіян від їхнього впливу, пропаганді православних істин, проведенні морально-релігійних читань та участі в роботі Всеросійських місіонерських з'їздів.

У цей час релігійні погляди різних верств населення Херсонської єпархії відрізнялися своєю неоднозначністю. Сільські жителі здебільшого зберігали відданість православної вірі та своїм храмам. Лише у великих селах, де мали місце контакти з іновірцями, спостерігались коливання в релігійних переконаннях. Населення міст, особливо Одеси, Миколаєва, Херсона та Єлисаветграда, де проживала значна кількість представників різних конфесій, до церкви відносилось більш стримано. Частина жителів, яка відвідувала храми, не мала глибокої віри і їх релігійність носила формальний характер. Напередодні церковних свят у містах влаштовувались літературні вечори, лекції, концерти та спектаклі, що вказує на байдужість до традицій православної церкви [12, арк. 35–37].

Діяльність зазначених товариств і братств в цілому не принесла очікуваних наслідків у місіонерській площині і чисельність різноманітних сект суттєво не зменшилась. У 1900 р. у Херсонській єпархії кількість прихильників штундизму становила 5 000 осіб. Саме в цей час їх пропагандистська діяльність носила найбільш активний характер. Вони створили добре згуртовану релігійну общину на чолі з фанатично налаштованими лідерами і не піддавались впливу православних місіонерів. Їхні представники їздили по всій губернії, здійснювали агітаційну роботу в межах Херсонської єпархії і залучили до своїх рядів 117 православних.

У Катеринославській єпархії штундистські общини знаходились у 17-ти населених пунктах Катеринославського, Верхньодніпровського, Бахмутського, Павло-

градського, Маріупольського і Новомосковського повітів. Найбільшого розвитку штундизм досяг у селах Васильківці та Олександрівці Павлоградського повіту і Дебальцево Олександрівського повіту.

У Таврійській єпархії штундизм з кожним роком розповсюджувався не менш успішно. Там діяли свої проповідники, які отримували кошти за пропагандистську роботу. Вони надавали матеріальну допомогу тим, хто приєднувався до їхньої секти. Наслідком стала поява штундизму в нових місцях, у тому числі й в Севастополі. Закон про заборону молитовних зібрань штундистів (від 4 липня 1894 р.) у місті не виконувався. Найбільш успішною була пропагандистська робота серед молокан, наслідком якої стало залучення до общини за 15 років (1885–1900 рр.) понад 3 000 осіб. На думку обер-прокурора Св. Синоду причина цього полягала в подібності віровчення, фанатичності лідерів та привабливості молитов штундистів, які супроводжувались прекрасним хором [1, с. 232, 237].

Після проголошення рівних умов для всіх віросповідань, згідно закону від 17 жовтня 1906 р., боротьба з іновірцями стала можливою лише на науковій та богословській ниві. Православна місія могла використовувати два засоби: усну та письмову полеміку і публічні бесіди з прихильниками штундизму та інших віровчень. Публічні бесіди на самих штундистів, як правило, ніяк не впливали, проте могли запобігти випадінню від церкви православної пастви.

Для роботи з сектантами більш важливе значення мали приватні бесіди, в процесі яких при вмілому підході можна було викликати довіру, схилити їх до відвертої розмови, спробувати довести хибність їх віровчення і повернути до православної церкви.

Полемічна література розраховувалась як на православного читача так і на сектанта. Першого вона озброювала проти різних віровчень, а другого змушувала задуматись над власними релігійними переконаннями. Перевага літературної полеміки над усною була очевидною, так як давала можливість усвідомити прочитане та повернутися до нього декілька разів. Проте саме полемічній літературі відводилось недостатньо уваги. Полемічні видання не користувались популярністю у читачів і змушені були припинити своє існування за відсутності фінансування. Існував лише журнал "Православный путеводитель", який випускався на приватні кошти. Розповсюдження штундизму спричинило появу "Місіонерського обозрення". Проте для боротьби з раціоналістичними сектами друковане слово не застосовувалось зовсім [13, с. 17–21].

Таким чином, основна відповідальність за те, що штундизм набув широкого розповсюдження на півдні України, а православна церква втратила свої панівні позиції у суспільстві, лежить на політиці російського уряду, яка привела до незадоволення народних мас своїм соціально-економічним становищем та діяльності значної частини православного духовенства, яке виражало інтереси самодержавства, а не пересічних парафіян. Неприйняття православних догматів та обрядовості деякими прошарками суспільства: інтелігенцією, військовими, робітниками та певною частиною селянства свідчило про збільшення вимог до релігії і привело до поширення у південному регіоні багатьох сектантських вчень, матеріалістичних поглядів та соціалістичних

ідей, які отримали загальноросійське розповсюдження. Усі зазначені симптоми вказували на кризові явища в православній церкві, що загрожувало її авторитету та втратою провідних позицій у державі. Тож місіонерська діяльність православних ієрархів у зазначений період не могла дати тих позитивних результатів, на які розраховувала Російська православна церква. Розглянута проблема відноситься до церковної історії, яка є невід'ємною складовою історії Південної України, а тому потребує подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. – СПб. : Синодальная типография, 1903. – 387 с., прил. – 83 с.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 2703.
3. Діанова Н. М. Херсонська єпархія на початку ХХ ст. / Н. М. Діанова // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 20. – С. 103–113.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XIII. – Спр. 2818–2819.
5. Марущак В. Жизнеописание святителя Гурия (Карпова), архиепископа Таврического / В. Марущак. – Симферополь : “Бизнес-Информ”, 2004. – 32 с.
6. Мильяновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Ф. Мильяновский. – Одесса : тип. Фесенко, 1902. – 278 с.
7. Міжконфесійні взаємини на півдні України ХVIII–ХХ століття / А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та ін. – Запоріжжя : РА “Тандем – У”, 1999. – 252 с.
8. Никанор. Беседы и поучения : в 5 т. / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. : Одесса: тип. штаба Одесск. военного округа. – 1886. – Т. 3. – 603 с.
9. Никанор. Поучение на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский) // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – № 19. – С. 543–558.
10. Никанор. Состояние Херсонской епархии в 1884 году / Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). – Одесса : Славянская тип., 1884. – 36 с.
11. Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса : Славянская тип., 1891. – 69 с.
12. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 440. – Спр. 1215.
13. Стрельбицкий И. Статьи и заметки / И. Стрельбицкий, протоиерей. – Одесса : тип. Е. И. Фесенко, 1910. – Т. 1. – 229 с.

References

1. Vsepoddaneishi otchet ober-prokyrora Svyateishego Sinoda K. Pobedonostseva po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1900 g. – SPb. : Sinodalna tipografiya, 1903. – 387 s., pril. – 83 s.
2. Derzavni arhiv Odesskoi oblasti. – F. 42. – Op. 35. – Spr. 2703.
3. Dianova N.M. Hersonska eparhiya na pochatku XX st. / N. M. Dianova // Zapiski istorichnogo fakyltety ONY im. I. I. Mechnikova. – Odessa : Astroprint, 2009. – Vip. 20. – S. 103–113.
4. Instytut rykopisy Natsionalnoi biblioteku Ukrainu im. V. I. Vernadskogo NAN Ukrainu. – F. XIII. – Spr. 2818–2819.
5. Maryschak V. Zizneopisanie svyatyatelya Gyriya (Karpova), arhiiepiskopa Tavricheskogo / V. Maryschak. – Simferopol : “Biznes-Inform”, 2004. – 32 s.
6. Milyanovski F. Pamyatnaya knizka dlya dyhovenstva Hersonskoi eparhii / F. Milyanovski. – Odessa : tip. Fesenko, 1902. – 278 s.
7. Mizkonfesiini vzaemunu na pivdni Ukrainu XVIII–XX stolittya / A. V. Boiko, O. M. Ignatysha, I. I. Luman, V. I. Milchev ta in. – Zaporizhya : RA “Tandem – U”, 1999. – 252 s.
8. Nikanor. Besedu i poycheniya : v 5 t. / Nikanor. (arhiiep. Hersonski i Odesski). – 2-e izd. – SPb. : Odessa: tip. shtaba Odesskogo voennogo okryga. – 1886. – T. 3. – 603 s.
9. Nikanor. Pouchenie na molebstvii 14 sentyabrya 1889 g., v den prazdvovaniya stolietya zavoevaniya tyretskei kreposti Hadzibeya, pereimenovanogo potom v Odessy / Nikanor. (arhiiep. Hersonski i

Odesski) // Pribavlenie k Hersonskim eparhialnim vedomostyam. – 1889. – № 19. – S. 543–558.

10. Nikanor. Sostoyanie Hersonskoi eparhii v 1884 godu / Nikanor. (arhiiep. Hersonski i Odesski). – Odessa : Slavyanskaya tip., 1884. – 36 s.

11. Pamyati Nikanora, arhiiepiskopa Hersonskogo i Odesskogo. – Odessa : Slavyanskaya tip., 1891. – 69 s.

12. Rossiiski derzavni istorichni arhiv. – Ф. 796. – Оп. 440. – Спр. 1215.

13. Strelbitski I. Stati i zametki / I. Strelbitski, protoierei. – Odessa : tip. E. I. Fesenko, 1910. – Т. 1. – 229 s.

Діанова Н. Н., доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории Украины, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), dzess2009@rambler.ru

Отношение Российской православной церкви к проблеме распространения штундизма на юге Украины во второй половине XIX в.

Цель представленной публикации заключается в исследовании позиции Российской православной церкви относительно распространения штундизма в южно-украинских епархиях. В процессе работы использованы общенаучные и специальные методики. При поисковой работе в архивных и библиотечных заведениях и анализе найденных источников использованы методы: эвристический, анализа и синтеза. При помощи дескриптивного, ретроспективного, логического и историко-системного методов исследованы основные направления и методы миссионерской работы духовенства.

Доказано, что православная церковь считала штундизм максимальной угрозой для своих господствующих позиций. Исследованы основные направления борьбы с штундизмом: повышение уровня морали и образования среди духовенства, усиления проповеднической и миссионерской работы, образование православных братств. Рассмотрены основные методы миссионерской работы, к которым относились: убеждение, пропаганда, осуществление морально-религиозных чтений и бесед.

Выяснено, что миссионерская деятельность не принесла ожидаемых результатов, и количество штундистов существенно не уменьшилось. Причины крылись в разочаровании части крестьян в православии и смене духовных приоритетов.

Ключевые слова: православная церковь, штундизм, духовенство, образование, миссионерство.

Dianova N. M., Doctor of historical sciences, professor of history of Ukraine, Odessa National University of a name of I. I. Mechnikov (Ukraine, Odessa), dzess2009@rambler.ru

Relation of the Russian Orthodox Church to the problem of distribution of stundizm in the south of Ukraine in the second half XIX of century

The purpose of the presented publication consists in research of a position of the Russian orthodox church concerning stundizm distribution in the southern Ukrainian dioceses. In the course of work general scientific and special techniques are used. During the search work in archival and library institutions and the analysis of the found sources methods are used: heuristic, analysis and synthesis. By means of descriptive, retrospective, logical and historical and system methods the main directions and methods of missionary work of clergy are investigated.

It is proved that the orthodox church considered a stundizm as the maximum threat for the dominant positions. The main directions of fight against a stundizm are investigated: increase of level of morals and education among clergy, intensification of evangelical and missionary work, formation of orthodox brotherhoods. The main methods of missionary work are considered: belief, promotion, implementation of moral and religious readings and conversations.

It is found out that missionary activity didn't bring expected results, and the quantity of stundist significantly didn't decrease. The reasons were covered in disappointment of part of peasants in Orthodoxy and change of spiritual priorities.

Keywords: orthodox church, stundizm, clergy, education, missionary.

* * *

УДК 930(091):37.015.2

Діденко О.
аспірантка, Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека НААН (Україна, Київ), choco-co2010@mail.ru

Р. М. ОРЖЕНЦЬКИЙ: ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ПЕДАГОГІЧНОЇ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1895–1906)

Досліджується життя та діяльність вітчизняного вченого-економіста Романа Михайловича Орженцького впродовж 1895–1906 років (одеський період). При підготовці праці застосовувалися методи персоналізації, джерелознавчого й архівознавчого аналізу. Детально проаналізовано діяльність ученого в Імператорському Новоросійському університеті, розкрито причини його переїзду за кордон, висвітлено перші наукові здобутки.